

TROBADA CIENTÍFICA DE CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ: PÀTINES I ACABATS HISTÒRICS DE LA PEDRA MALLORQUINA PALMA 11-13 FEBRER 2010

La pàtina: de la descoberta a la protecció. El cas de la Llonja de ciutat.

Enric Dilmé Bejarano, doctor-arquitecte.

Resum

Els valors rememoratius que introduirà la revolució romàntica del vuit-cents portaran a estimar primer i a defensar després la pàtina com a part dels monuments. A les Balears d'una primera descoberta de la mà d'en Jovellanos es passarà a la seva defensa des de la Comisión de Monumentos que, tot discutint les bases de la restauració monumental en els edificis que vetllava, qualificarà com una nova mutilació la neteja de la pedra.

Paraules claus

Comisión de Monumentos de las Baleares, Jovellanos, Llonja, pàtina, sèrum, vernís.

La descoberta: del vernís al sèrum

"...¡ Quanto ménos otra que tengo por mas rara y curiosa, y que puedo dar también como descubrimiento mio! Leyendo ya poco ha en ciertos apuntamientos de D. Buenaventura Serra, hallé que la obra de la lonja de Mallorca había sido barnizada. Hízome mucha novedad esta especie; pero por una razón de analogía inferí, que á ser cierta, podría muy bien haberse hecho otro tanto en la obra de Bellvér, y en efecto así sucedió..." (Jovellanos 1813:24). El que descriu cofoi la descoberta és l'insigne il·lustrat Gaspar Merchor de Jovellanos que mitigava el seu confinament polític al castell de Bellver (1802-1808) amb la investigació històrica sobre l'illa i sobre el seu gòtic¹. La suggerent troballa l'impulsarà a demanar la seva confirmació a la Llonja i de pas, a la resta d'edificis medievals de la ciutat ja que per a ell "...este descubrimiento era demasiado curioso, para que yo no insistiese en confirmarlo..." (1813:25). Les notícies que li van arribar desmentien però qualsevol resta de vernís tot i així el seu convenciment era tal (a la llum de les observacions a Bellver) que en la *Carta histórico-artística de la Lonja de Mallorca* dona per segur aquest acabat en l'edifici dels mercaders sense haver-lo visitat i justifica la seva desaparició "...no por efecto del tiempo, sino por la injuria con que se trató despúes el edificio..." (1835:47). L'únic que finalment li va donar referències va ser en Francisco Tomás, director de l'escola de dibuix de Palma que li assegurà "...que en Menorca se sabia aún barnizar la piedra..." (1835:26). Jovellanos confia a aquest la recerca² però la seva mort va fer abandonar a l'escriptor que comentà desencisat: "...no espero averiguar cosa de provecho sobre el modo de hacer y dar barniz á la piedra..." (1858:426) afegint com a darrera dada que "...ultimamente me han asegurado que se barniza todavía en Mahon..." (1858:426). Malgrat no avançar en la investigació Jovellanos havia impulsat la descoberta de la pàtina artificial³ dels edificis medievals mallorquins i encetava l'etapa de la seva valoració i posterior defensa.

¹ Com apunta Domenge (2003:118) l'importància de Jovellanos en la historiografia local queda palesa en l'introducció de Cantarelles (1993:VIII) a la reedició de 1993 de la *Carta histórico-artística de la Lonja de Mallorca*.

² Pel que sembla també cercar la composició amb "*alguna experiencia*" (Jovellanos 1813:26).

³ Fem servir aquí la diferenciació que fa Justicia (2000:240) entre pàtina artificial (donada per l'artista) i pàtina natural (deguda al pas del temps).

Respecte al famós vernís avui sabem que ja a principis del segle XIX era una tècnica desapareguda a les illes⁴ conservant-se només referències vagues sobre la seva composició i forma d'aplicació. El propi Tomás, per exemple, comentà a Jovellanos que “...el barniz de que allí se usaba [a Menorca] se hacía con espíritu de vino y cebolla marina...” (1835:26) mentre que l'escriptor en les obres completes afegeix una dada nova a l'assegurar que s'executava “...dándole con aceite de linaza hirviendo; pero que habiéndose probado lo mismo aquí [Castell de Bellver] no surgió el efecto que se esperaba, prueba de que lo preparan con algun ingrediente que ignoramos todavía, si ya no es con lo que aquí llaman ceba o cebolla marina...” (1858:426). El que sembla segur és que es tractava de quelcom similar a un revestiment lliscat que cobria les zones de la fàbrica no obrades tal com dedueix Jovellanos de les seves observacions a Bellver en afirmar “...que habían sido barnizadas todas sus obras interiores, descubriéndose aún los restos del barniz en las columnas y antepechos de las galerías, y dó quiera que las piedras no han sido enjalvegadas, ó sufrido rozamiento, y aún se advierte que el barniz era tan espeso y brillante, que sin dejar percibir la menor huella de la escada, daba á estos asperones el aspecto de un hermoso y bien bruñido mármol...”⁵ (1813:25-26). Seguint el raonament d'en Jovellanos és versemblant pensar (tal com va fer ell) que la plementeria de les voltes de la Llonja estigués envernissades a l'igual que els timpans de les façanes principals (llevant i ponent) i per tant, quan en la restauració encetada a finals del XIX es parla del *repicat de les voltes* es referien, sense dubte, a l'eliminació d'aquest acabat (que com sabem presentava un estat força lamentable degut a dècades d'abandó i mal ús com ara la conversió de l'edifici en fàbrica de canons -Aparicio2008).

De vernís no es tornarà a parlar més al segle XIX però sí d'un altre acabat artificial que anomenaran *sèrum*. Així quan el 5 de novembre de 1848 la *Comisión de obras y repación del salón de la Lonja* va aprovar *los planes de condiciones* per la subhasta de les obres de rehabilitació exigirà al ram de paleta que “...después de tapiadas dichas puertas [façana nord] deberá darse en ambas caras dos manos de suero aproximando lo más posible el color de dicho suero al que tiene la restante fachada del edificio...”⁶ Com podem veure al *sèrum* se li demana una qualitat nova (més enllà d'aquell *conservar y hermostear del barniz*) consistent en assolir una adaptació de les intervencions a la imatge de l'edifici. Es cercava preservar els valors històrics i d'antiguitat (Riegl, 1903) del monument a través de protegir i, en tot cas, completar la seva *pàtina natural*⁷ ja que com dirà Hernando (1984:283) “...para los románticos resulta evidente que era relativamente sencillo reproducir la formas pero muy dificultoso capturar los sentimientos que llevaban impregnados...” A partir d'aquí la voluntat d'integració serà majoritària en totes les intervencions posteriors, tant és així que actuacions contemporànies com les realitzades al 1987 a la façana oest de la Lonja demanaran el “...patinado del conjunto mediante mezcla de pigmentos naturales y agua destilada...”⁸ és a dir, quelcom similar al que cercava la intervenció de mitjans del XIX però bescanviant la paraula *sèrum* per la de *pàtina*⁹.

⁴ En l'ampliació que fa Ceán de l'obra de Llaguno *Noticias de los arquitectos y arquitectura de España desde su restauración* es lamentara, recollint els comentaris de Jovellanos, que “...aún lo es mucho más, que se haya perdido otra costumbre, que había en las islas Baleares para preservar y hermostear los edificios barnizandolos...” (1829:59).

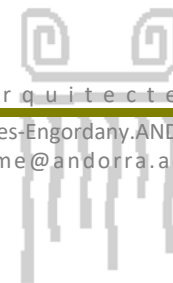
⁵ Llaguno i Ceán afegiran raons econòmiques al comentar que “...su brillantez equivale al costoso pulimento de los mármoles, pues sería también de gran ahorro...” (1829:59).

⁶ ARM, Junta de Comercio, Caixa 46/530.

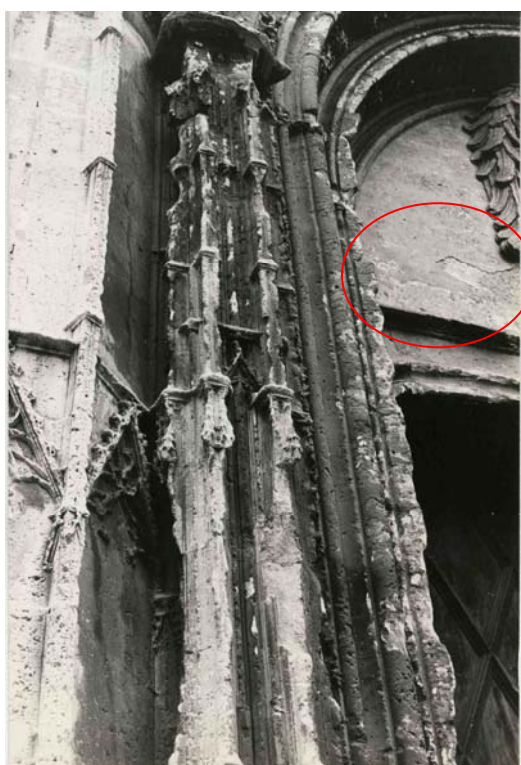
⁷ Vide nota 2.

⁸ AGCM, exp. 43/86.

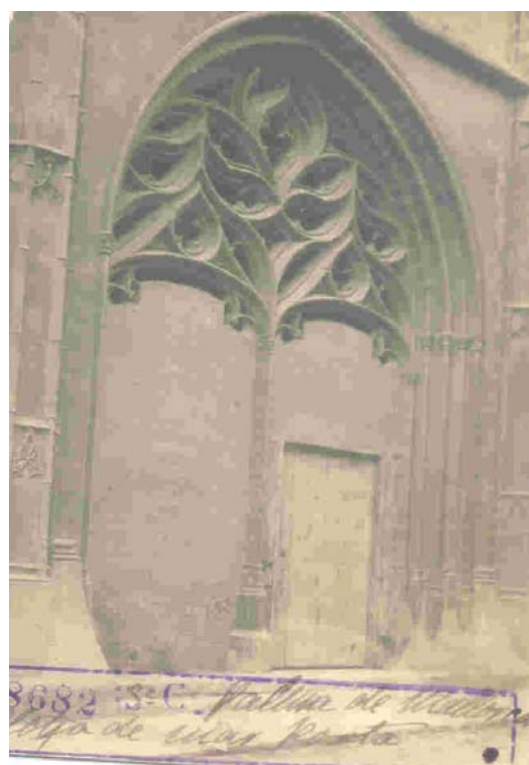
⁹ Que hi ha una aplicació periòdica d'un *sèrum* sobre l'edifici queda palès en l'estudi de Giraldez-Vendrell (2008:9) quan comenten que “...El fet que afecti també a certs impactes, siguin incidentals, sigui de metralla, suggereix que deu tractar-se d'una capa de protecció posterior a la data dels forats que

En tot cas la diferència entre ambdós tipus de pàtina (natural i artificial) quedarà clara per la *Comisión provincial permanente de Baleares* al 1930 quan al demanar a l'arquitecte provincial si a *"...consecuencia del vaciado que hace algunos meses se hizo en el portal principal del edificio de la Lonja [de l'àngel protector de la Mercaderia], ha desaparecido en algunos sitios la pátina..."*¹⁰ aquest separarà ambdós conceptes al constestar que *"...la citada operación se practicó debidamente y sin dejar rastro alguno ni alterado lo más mínimo la pátina de la figura que en el portal de que se trata hay colocada...Y si bien se observa, y ello ha debido motivar la creencia de la supuesta desaparición de la pátina, es que del tímpano que sirve de fondo al bajo relieve de la referida figura, va desprendiéndose una capa de enlucido que sobre la piedra existe ..."*¹¹

AGCM, Fotografia dels anys 1970, F-10.
Es perceptible el despreniment del vernís.

IAAH, Façana Nord, Porta, C-8682, Any 1913. Es veu l'entrada per la façana nord tapiada i acabada amb sèrum.

La defensa de la pàtina. La Comissió de Monuments de les Balears

El convuls segle XIX despertarà la sensibilitat romàntica per la conservació del patrimoni històric. La resposta institucional a la necessitat de salvaguarda el passat es concretarà a mitjans de segle en la creació de la *Comisión Central de Monumentos Históricos y Artísticos* i les *Comisiones Provinciales*. La *Comisión de las Baleares* de la mà de destacades figures de la cultura nacional i

recobreix...aquesta pàtina, que es considera més antiga que la determinada a la part superior de l'edifici, no correspon a un tractament original ..."

¹⁰ AGCM, exp. XIII-137/65, document 2.

¹¹ Ibidem.

local com ara Josep Maria Quadrado o Bartomeu Ferrà serà de les més actives i alabades d'Espanya malgrat la manca de recursos i recolzament oficial. Les intervencions que impulsà la nostra Comissió no s'escaparen però del debat contemporani sobre la restauració monumental ja que, tal com indica Gonzalez-Varas (1999:175-177) *"...la formulación de una doctrina de la restauración en España se realizó 'a pie de obra', en decir, los modos de intervención en los monumentos se debatieron a partir de las controversias surgidas durante los procesos de restauración ..."* Temes com la preponderància de la vessant estètica sobre la constructiva, la demanda d'arquitectes *inteligentes en el arte de la restauración*, la utilització dels monuments com estratègica de conservació amb usos adients o la conservació de la pàtina dels edificis recorren les actes de les sessions de la Comissió Balear amb enceses discussions que marcaran els criteris de la disciplina a l'illa. Un cas paradigmàtic va ser el dur enfrontament que en el si de la Comissió de Monuments va suposar el control de les obres en la Casa Consistorial fent aflorar, més que cap altre, el tema de la intervenció en la pàtina dels monuments.

Tot i que alguna veu solitària com ara el pintor i crític Vicente Carderera es lamentava al 1848 de les operacions de neteja de les façanes de Madrid al comentar que *"...en las nuevas reformas de alguna que otra casa de la corte, lo primero que se ha hecho ha sido picar las portadas o reducirlas a una forma más sencilla en su concepto, sin conocer que en tales remiendos queda siempre un tono incoherente y ridículo, sin carácter de ningún género..."* (Hernando 2004:285) aquest respecte per la pàtina no era una postura compartida per la majoria dels implicats en la restauració monumental hispana de l'època.

Per la Comissió de les Balears, però, el concepte no era desconegut i la seva conservació va ser defensada com queda palès en la sessió del 2 de juny de 1894¹² quan el Secretari Bartomé Ferrà va anunciar l'amenaça *"...de un nuevo género de mutilación...pues dicen los periodicos, protestando en contra, que se trata de quitarle el color adquirido por el trascurso de los tiempos, dejandola en el color fresco y natural de su blanca piedra..."* Dues sessions mes tard, el dia 1 de desembre de 1894,¹³ a proposta d'en Quadrado *"...se acordó consignar en acta el disgusto con que la Comisión veía que se está sustituyendo el color pardo antiguo de su sillería por el fresco y blanco natural de la obras recién edificadas..."* En la mateixa sessió Ferrà *"...temió respecto de la acusación de raspado que se estaba ejecutando, que pudieran hacerse cargos á esta Comisión por igual pecado cometido bajo su salvaguardia en el interior de la Lonja..."* Quadrado va contestar taxativament *"...que no existía paridad de circunstancias, defendiendo el procedimiento seguido en la restauración de aquel monumento..."*¹⁴

Desgraciadament pel nostre estudi no es tornarà a parlar d'aquesta interessant controvèrsia en les sessions de la Comissió i per tant no sabem en què es basava Quadrado per diferenciar el *repicado de las vueltas* de la Llotja del de la façana de la Casa Consistorial o quin era el límit entre la neteja del *hollín del interior* i l'eliminació de la pàtina. En tot cas és interessant veure com la Comissió apuntava ja la futura reflexió brandiana (1988:27-35) sobre el temps respecte a l'obra d'art en l'àmbit de la restauració i com la *restauració de repristino*¹⁵ era deplorada per la premsa (segons fan constar en les actes) fet que indicaria que els valors rememoratius riegelians estaven triomfat i que la pàtina passava a formar part del document històric del monument traslladat l'afirmació de què el temps també pintava d'en Francisco de Goya¹⁶ a l'arquitectura.

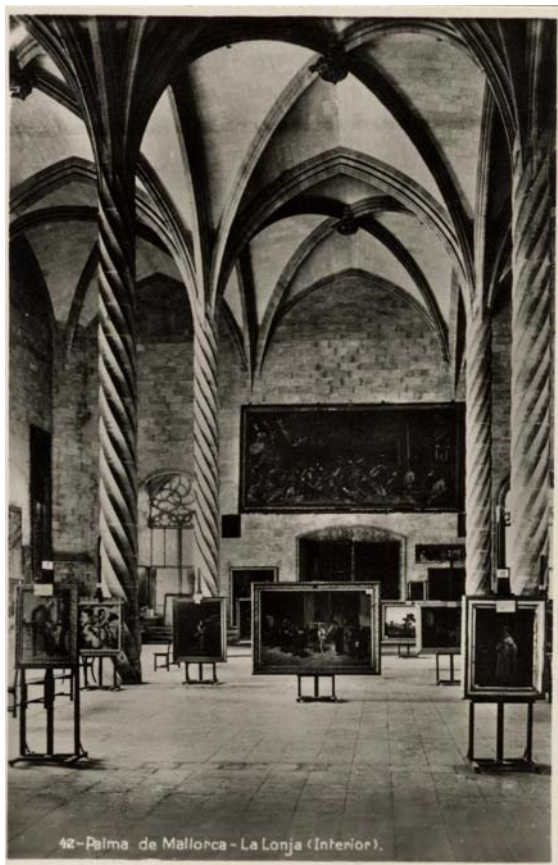
¹² AGCM, Comissió de Monuments, Actes, Sessió del 2 de juny de 1894, Vol III, f.77.

¹³ Ibidem, Sessió del 1 de desembre de 1894, vol III, f. 87.

¹⁴ Ibidem, f. 88.

¹⁵ Justicia (2000:338) fa servir aquest denominació per les intervencions que intenten abolir el temps que va de la creació de l'obra al present.

¹⁶ La famosa frase correspon a la carta del 2 de gener de 1801 que Goya dirigeix a D. Pedro Cevallos, protector de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, arran dels treballs de restauració que estava portant a terme en Ángel Gómez Marañón al Palacio del Buen Retiro. El disgust que li va provocar

ASIM, Llonja, Interior, P-0851, 1885 ca.
La Llotja com a Museu de Pintura amb les voltes ja repicades.

Arranc dels nervis de les voltes a la Llonja, amb la plementeria sense *envernissar*. Fotografia de l'autor, 2009.

Relació d'abreviatures

AGCM Arxiu General del Consell de Mallorca.

ARM Arxiu Regne de Mallorca.

ASIM Arxiu del So i la imatge de Mallorca.

IAAH Institut Amatller d'Art Hispànic.

Bibliografia

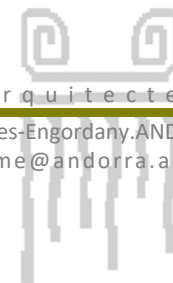
APARICIO, A.: *Sa Llonja una fundació de canons durant la guerra de la independència*, Palma, 2008.

BRANDI, C.: *Teoría de la Restauración*, Madrid, 1988 [1977].

DOMENGE, J.: "Guillem Sagrera. Alcance y lagunas de la historiografía sagreriana", a E. Mira i A. Zaragoza (comissaris), *Una arquitectura gótica mediterránea*, 2 vols., València, 2003.

CANTARELLAS, C.: *Introducción a la Carta histórico-artística de la Llonja de Mallorca*, Mallorca, 1993.

"...el cotejo de las partes retocadas con las que no estaban..." el farà renegar de la forma amb que es realitzaven les restauracions pictòriques (Dominguez 2009:164).

- GIRÁLDEZ, P., VENDRELL, M.: *La Llotja de Mercaders de Palma de Mallorca, Estudi de les eflorescències de sals i les pàtines i crostes de les façanes i portades*, Barcelona, 2008.
- GONZALEZ VARAS, I.: *Conservación de bienes culturales, teoría, historia, principios y normas*, Madrid, 1999.
- HERNANDO, J.: *Arquitectura en España 1770-1900*, Madrid, 1989.
- JOVELLANOS, G.M. de: *Memorias históricas sobre el castillo de Bellvér en la isla de Mallorca*, Palma, [1813].
- JOVELLANOS, G.M. de: *Carta histórica-artística sobre el edificio de la lonja de Mallorca que escribió en 1807...*, Palma, 1993 [1835].
- JOVELLANOS, G.M. de: *Obras publicada é inéditas de D. Gaspar Melchor de Jovellanos...*, vol. I, Madrid, 1956 [1858].
- JUSTICIA, M.J.: *Historia y teoría de la conservación y restauración artística*, Madrid, 2000.
- LLAGUNO Y AMIROLA, E.: *Noticias de los arquitecto y arquitectura en España desde su restauración...*, vol. I, Madrid, 1977 [1824].
- RIEGL, A.: *El culto moderno a los monumentos. Caràcteres y origen*, Madrid, 1987.
- DOMINGUEZ, E.: "Ocio y restauración de pintura", revista Miramar, Maig-Juny 2009.